
 :20.1001.1.22286713.1400.13.51.4.3

نقش بیماری‌های همه‌گیر در تغییر سیاست‌های دولت روسیه تزاری

نسبت به سفر حج در منطقه قفقاز (۱۸۶۰-۱۹۱۷م)

حسن عبدی^۱
 جعفر آقازاده^۲
 سجاد حسینی^۳

چکیده: حج‌گزاری در منطقه قفقاز در سال‌های ۱۸۶۰-۱۹۱۷م. در سایه رشد تکنولوژی و گسترش شبکه ریلی، با تغییر و تحولات زیادی همراه بود که رهاورد آن کاهش هزینه و افزایش سرعت، امنیت و آسایش حجاج بود. از طرف دیگر، راه‌های سنتی سفر حج دچار تحول بزرگی شد و قفقاز در کانون اصلی این راه‌ها قرار گرفت و اهمیتی دوچندان یافت. در این شرایط، سفر حج برای آحاد ملت مسلمان قفقاز، آسیای میانه، چین، افغانستان و ایران آرزویی دست‌یافتنی و به پدیده نوظهور حج گسترده منجر شد. این پدیده نوظهور با شیوع مرگبار بیماری همه‌گیر وبا توأم شد که با ورود و دخالت‌های دولت روسیه تزاری به چالش‌های بزرگی میان مسلمانان و دولت تبدیل گردید. هدف اصلی این پژوهش که با رویکرد توصیفی-تحلیلی و براساس منابع کتابخانه‌ای انجام شده، پاسخ به این سؤال مهم است که نقش بیماری‌های همه‌گیر بر سفر حج در منطقه قفقاز چگونه بوده است؟ با بررسی شواهد به این نتیجه رسیده‌ایم که دولت روسیه از بیماری‌های همه‌گیر به عنوان یک حربه برای محدود کردن سفر حج به بهانه‌های گوناگون و در مقاطع مختلف استفاده می‌کرد. سفر حج به بهانه بیماری‌ها با محدودیت‌های زیادی مواجه شد، اما در سایه گسترش شبکه ریلی، جمعیت حجاج حاضر در حجاز از مناطق قفقاز و آسیای میانه رشد زیادی داشت.

واژه‌های کلیدی: قفقاز، سفر حج، بیماری‌های همه‌گیر، روسیه تزاری، مدرنیزاسیون، شبکه ریلی

۱ دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه محقق اردبیلی hesen.ebdi@gmail.com

۲ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه محقق اردبیلی (نویسنده مسئول) j.agazadeh@gmail.com

۳ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه محقق اردبیلی s.hoseini@uma.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۹ تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۶/۱۸

The Role of Epidemic Diseases in Limiting the Hajj Pilgrimage in the Caucasus during 1860-1917

Hassan Abdi¹

Jafar Aghazadeh²

Sajjad Hoseini³

Abstract: The annual pilgrimage made by Muslims from the Caucasus region to the holy city of Mecca in the years 1860-1917 witnessed many changes and developments due to the growth of technology and the expansion of the railway network that resulted in reduced costs and increased speed of travel, security and comfort of pilgrims. On the other hand, the traditional ways of Hajj travel underwent great changes, and the Caucasus became the main focus of these ways and became much more important. In these conditions, the Hajj pilgrimage became an achievable dream for the Muslim nations of the Caucasus, Central Asia, China, Afghanistan and Iran, and led to the emerging phenomenon of mass pilgrimage. This emerging phenomenon was accompanied by a deadly epidemic of cholera, which became a major challenge among Muslims and the government with the intervention of the Tsarist Russian government. The main aim of this research, which is performed using analytical-descriptive method, and conducted, using library resources, is to answer the important question of “What was the role of epidemic diseases on hajj pilgrimage in the region”. Analysis of the evidences indicates that the government has not been successful in adopting a balanced policy between the hajj pilgrimage, epidemic diseases and modernization until its collapse and used epidemics as a tactic to limit the pilgrimage to various excuses at different times. Although the pilgrimage was severely restricted due to epidemics, the population of pilgrims from the Caucasus and Central Asia still grew rapidly in Hejaz.

Keywords: Caucasus, Hajj pilgrimage, epidemic diseases, Russian Tsarist, Muslims, modernization, Railway networks.

1 Master student of history, University of Mohaghegh Ardabili, hesen.ebdi@gmail.com

2 Associate Professor, Department of History, University of Mohaghegh Ardabili (Corresponding Author), j.agazadeh@gmail.com

3 Associate Professor, Department of History, University of Mohaghegh Ardabili, s.hoseini@uma.ac.ir

Received: 2021/03/09

Accepted: 2021/08/30

مقدمه

اواخر دوره روسیه تزاری (سال‌های ۱۸۶۰-۱۹۱۷م) مراسم اجتماعی، سیاسی و عبادی حج در میان مسلمانان منطقه قفقاز از اهمیت زیادی برخوردار بود. در این دوره خاص، مسلمانان زیادی سالانه از این منطقه عازم سفر حج می‌شدند. به لحاظ موقعیت خاص جغرافیایی، قفقاز در کانون اصلی مسیرهای سفر حج مسلمانان چین، آسیای میانه، سیبری، حوزه میانی ولگا و ایران قرار داشت.

در این دوره تاریخی، دولت روسیه برای تسلط و استیلا بر مناطق تازه فتح شده قفقاز و دیگر مناطق و همچنین برای وحدت و یکپارچگی امپراتوری روسیه شبکه ریلی و خطوط کشتیرانی‌اش را به سرعت گسترش داد و مدرنیزه کرد. پایه‌پای رشد سریع مدرنیزاسیون، پدیده «حج گسترده»^۱ ظهور کرد و ارتباطات میان جوامع مسلمان، دستخوش تغییرات چشمگیری شد. در حالی که دولت تزار روسیه در پی استیلا و توقّف بر مشکلات جوامع مسلمانان روسیه و سفر حج بود، شیوع گسترده بیماری‌های همه‌گیر نظیر طاعون، وبا، تب زرد و غیره، بر پیچیدگی‌های مشکلات افزود. ظهور همزمان این دو پدیده، ساختار سیاسی و اجتماعی روسیه تزاری را با چالش‌های بزرگی مواجه کرد. رأس حاکمیت تزارها با حساسیت بالا نسبت به شیوع بیماری‌های همه‌گیر، «کمیته پیشگیری و مقابله با طاعون، وبا و تب زرد» را با حضور عالی‌ترین مقامات در زمان نیکولای دوم تشکیل داد تا شاید شیوع گسترده بیماری‌های واگیردار را کنترل کند (Kane, 2015: 86)، ولی بدون توجه به سفر حج و ابعاد آن، پیشبرد سیاست‌های سخت‌گیرانه دولت در این عرصه با موانع زیادی مواجه شد و به‌ناچار سیاست‌هایش را تعدیل کرد (Brower, 1996: 577). با وجود این، دولت تزار روسیه به هیچ‌وجه نتوانست سیاست یکپارچه‌ای درباره بیماری‌های همه‌گیر و سفر حج در پیش بگیرد و همواره با تناقض‌های زیادی همراه بود. همچنین این دو مسئله مهم از مسائل بغرنج سیاست‌های داخلی و خارجی دولت هم بود و تا زمان فروپاشی‌اش هیچ‌گاه مناقشه میان کمیته پیشگیری، کلیسا، وزارت داخلی، وزارتخانه‌های امور خارجه، جنگ، اقتصاد، آموزش و شرق‌شناسان بر سر آنها به پایان نرسید.

۱ منظور از حج گسترده افزایش جهشی تعداد حجاج در آن دوره است.

۲ Комиссия о мерах предупреждения и борьбы с чумной заразой (Комочум).

با هدف تبیین ابهامات و پیچیدگی‌های مسائل تاریخی دوره حکومت روسیه تزاری در سال‌های ۱۸۶۰-۱۹۱۷ و درهم‌تنیدگی آنها در قبال مسلمانان و سفر عبادی-سیاسی حج در منطقه قفقاز، تلاش کرده‌ایم تا با استفاده از رویکرد توصیفی-تحلیلی و براساس منابع کتابخانه‌ای، به این سؤال مهم پاسخ دهیم که نقش بیماری‌های همه‌گیر بر سفر حج در منطقه قفقاز چگونه بوده است؟ در این راستا اهمیت حج‌گزاری در منطقه، تأثیر رشد تکنولوژی و همچنین نقش دولت مورد بررسی قرار گرفته است. فرضیه ما در این پژوهش تاریخی مبتنی بر این است که رشد تکنولوژی در اواخر قرن نوزدهم در امپراتوری روسیه تزاری با تهدیدها و فرصت‌هایی برای دولت همراه بود. یکی از آثار مهم آن در منطقه قفقاز پدیده نوظهور حج گسترده بود، ولی از طرف دیگر سرعت شیوع برخی بیماری‌های همه‌گیر چون وبا را بسیار بالا برد که به مشکلات متعدد بین دولت و مسلمانان قفقاز منجر شد. موقعیت ممتاز منطقه قفقاز در مسیر سفر حج و همچنین جنگ‌ها و شورش‌ها بر پیچیدگی‌های مسائل و روابط بین مسلمانان و دولت افزود و مقابله با بیماری‌های همه‌گیر حربه‌ای شد که دولت علیه مسلمانان استفاده می‌کرد.

پیشینه تحقیق

مطالعات و تحقیقات در زمینه سفر حج مسلمانان روسیه تزاری نوظاست و پیشینه زیادی ندارد. موضوعی که به گفته دانیل براور^۱ «نکته کوری در مطالعات حکومت استعماری روسیه» است (Brower, 1996: 568). پژوهشی که به صورت مستقیم و کامل به این مسئله پردازد، یافت نشد، اما در برخی مطالعات به صورت پراکنده و گذرا به این موضوع اشاره شده است.

کتاب حج‌گزاری روس‌ها: امپراطوری و سفر زیارتی به مکه نوشته «آیلین کاین»^۲ مهم‌ترین و نخستین کتاب پژوهشی در موضوع سفر حج مسلمانان روسیه تزاری است. در این کتاب، نویسنده با بررسی اسناد و مدارک بایگانی‌ها به زبان‌های ترکی و روسی، اطلاعات ارزشمندی گردآوری کرده است. درباره سفر حج مسلمانان

1 Daniel Brower

2 Eileen Kane

منطقه قفقاز و همچنین شیوع بیماری‌های واگیردار در بخش‌های مختلف بحث‌هایی شده است. در فصل سوم کتاب، کاین در بحث تغییر مسیر سفر حج مسلمانان روسیه و قفقاز، با اشاره به گزارش وزارت داخلی در سال ۱۸۹۶، یکی از اهداف تلاش حاکمیت را کنترل بیماری‌های واگیردار در موسم حج دانسته که به تشکیل «کمیته پیشگیری و مقابله با طاعون، وبا و تب زرد» به فرمان نیکولای دوم منجر شده است (kane, 2015: 86). یک‌سونگری در این کتاب به دلیل توجه نه چندان زیاد به منابع دست اول منتشر شده در منطقه قفقاز، یکی از ایرادات مهم آن است. در ضمن نتایج حاصل از آن با آنچه که در منابع مسلمانان آمده، در برخی موارد متناقض است. علاوه بر آن، به مسائل منطقه قفقاز با جزئیات اشاره نکرده است.

در کتاب حج در صد سال گذشته نوشته «یفیم آناتولیویچ رضوان»^۱ نویسنده مستنداتی درباره حج‌گزاری مسلمانان مناطق مختلف روسیه، از جمله مسلمانان قفقاز ارائه کرده است. در بخشی از این کتاب، نویسنده گزارش رسمی «عبدالعزیز دولتشین» از سفر حج سال ۱۸۹۸ را به تفصیل مورد بحث قرار داده است (رضوان، ۱۹۹۳: ۲۷). این کتاب برهه زمانی بسیار محدودی را شامل می‌شود، اما در پژوهش حاضر از اطلاعات و تحلیل‌های رضوان در این برهه استفاده شده است.

مقاله «مسیرهای روسیه به مکه: مدارای دینی و سفر زیارتی مسلمانان در امپراتوری روسیه» نوشته دانیل براور، از اولین آثار پژوهشی در این زمینه و مرجع تحقیقات زیادی است. سیاست‌های متزلزل حاکمیت درباره سفر حج مسلمانان، در این مقاله به خوبی توصیف شده و نویسنده بر سیاست‌های دوگانه دولت تأکید کرده است. براور در این مقاله به دستورالعمل‌های سخت‌گیرانه حاکمیت در سفر حج مسلمانان روسیه در مناطق مختلف، به بهانه کنترل بیماری‌های واگیردار اشاره کرده و اقدامات متناقض دولت در دوره‌های مختلف را از سر ناچاری و بدون طرح و نقشه دانسته است (Browe, 1996: 577). در این مقاله بخشی از موضوع مورد تحقیق به شکل پراکنده مطرح شده و مورد بررسی قرار گرفته است و چنان‌که از موضوع مقاله پیداست، بیشتر به راه‌های سفر حج پرداخته شده است.

1 Резван, Ефим Анатольевич

یاشایانلار نویسنده مقاله «وبا در مسیر حج: تأثیر سفر مسلمانان روسیه از طریق دریای سیاه بر شیوع بیماری وبا»، درباره شیوع وبا در مسیر دریای سیاه در یک بازه زمانی کوتاه، اطلاعات خوبی ارائه کرده و به طور مفصل به موضوع قرنطینه نیز اشاره کرده است. او همچنین از کم و کیف قرنطینه‌ها در مسیر سفر حج که یکی از عوامل تحدید کننده بود، اطلاعات جامعی از منابع آرشیوی گردآوری کرده است (Yaşayanlar, 2016: 178-203).

آیلین کاین در پژوهشی با عنوان «اودسا کانون حج: دهه ۱۸۸۰-دهه ۱۹۱۰» شرایط حاکم بر مسیرهای منتهی به اودسا برای سفر حج مسلمانان را به خوبی توصیف کرده و بر اهمیت این مسیر تأکید کرده است (Kane, 2011: 1-29). البته نویسنده در این مقاله چندان به اهمیت بندر باتومی اشاره نکرده تا عنوان مقاله‌اش با ابهام روبه‌رو نشود. اودسا در پروژه تغییر مسیر سفر حج، در برهه کوتاهی به عنوان تنها مسیر پیگیری شد که با استقبال نه چندان زیاد مسلمانان منطقه روبه‌رو شد. با وجود بنادر مهمی چون باتومی که مسلمان‌نشین بود، پروژه دولت توفیق چندان پی‌دا نکرد. با توجه به سرمایه‌گذاری هنگفتی که دولت در این پروژه داشت، با شکست مواجه شد.

۱. بیماری‌های همه‌گیر در قفقاز

وبا، تیفوس و طاعون در سال‌های ۱۸۶۰ تا ۱۹۱۷م. از جمله بیماری‌های سخت عالم‌گیر^۱ و همه‌گیر^۲ در قفقاز بودند (Tarassévitch, 1922b: 6). البته در این دوره بیماری طاعون تا حدودی کنترل شده بود و با توجه به اقدامات سخت‌گیرانه دولت، به شکل منطقه‌ای هر از چند گاهی، برخی نقاط روسیه و قفقاز را درگیر می‌کرد. با اینکه از نظر دولت قفقاز یکی از کانون‌های اصلی طاعون بود، ولی در این دوره گزارش چندان از این بیماری نبود؛ جز چند مورد خاص که برخی موارد در حد شایعه باقی ماند (اکینچی، ۱۷ رمضان ۱۲۹۴: شماره ۱۹، ص ۲). البته بیماری تیفوس یکی از معضلات بزرگ امپراتوری روسیه در این دوره بود. این بیماری معمولاً در

1 Pandemic

2 Epidemic

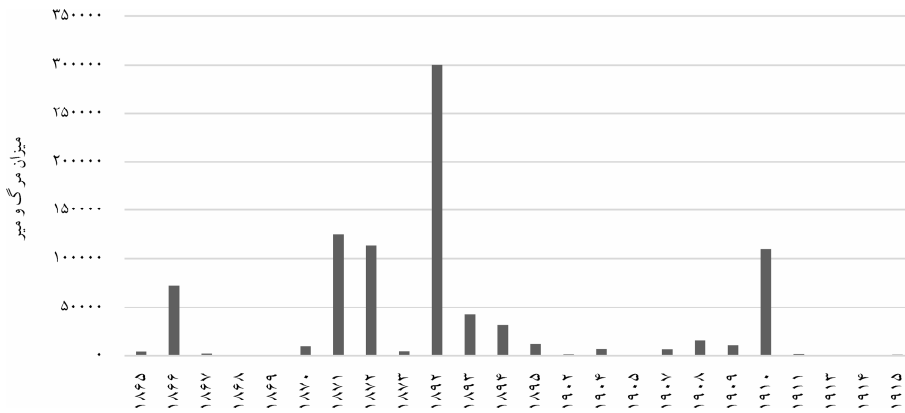
زمستان و اوایل بهار به شکل پراکنده و همه‌گیر در برخی مناطق از جمله قفقاز شیوع پیدا می‌کرد. در زمان جنگ و قحطی با مهاجرت‌های گسترده مردم و بدتر شدن شرایط زندگی‌شان، شعله‌ورتر نیز می‌شد (Patterson, 1993: 12). با وجود این، میزان مرگ و میر این بیماری در مقایسه با وبا بسیار کمتر و حدود یک چهارم آن بود (Tarassévitch, 1922b: 36).

۱-۱. شیوع وبا در روسیه تزاری و قفقاز

وبا در سال‌های ۱۸۶۰ تا ۱۹۱۷ یکی از شایع‌ترین بیماری‌های همه‌گیر در روسیه تزاری از جمله منطقه قفقاز بود (Tarassévitch, 1922a: 39). در طول این سال‌ها قفقاز شاهد موج‌های بسیار سختی از این بیماری بود که با مرگ و میر زیادی همراه شد. در این دوره بنا بر آمار کمیسیون جهانی بهداشت، روسیه تزاری همواره با مرگ و میر زیادی، درگیر وبا بود (Tarassévitch, 1922a: 22). میزان مرگ و میر بیماری وبا در امپراتوری روسیه تزاری حدود ۴۰٪ بود و در طول این دوره - تقریباً ۲۷ سال از ۵۶ سال- سایه وبا بر منطقه قفقاز حکمفرما بوده است. نزدیک به دو میلیون نفر به این بیماری مبتلا شدند که حدود نهصد هزار نفر جانشان را از دست دادند (Tarassévitch, 1922a: 6).

در طول این دوره، شیوع وبا در سال‌های ۱۸۶۶، ۱۸۷۱، ۱۸۷۲، ۱۸۹۲ و ۱۹۱۰ با توجه به گستردگی آنها در منطقه، قلمرو امپراتوری روسیه تزاری و جهان بسیار حایز اهمیت است. شیوع وبا در سال ۱۸۹۲ وحشتناک‌ترین و فاجعه‌بارترین حالت همه‌گیری را به همراه داشت. چنان‌که در نمودار (۱) مشاهده می‌کنیم، در سال ۱۸۹۲ بیماری وبا تلفات زیادی به همراه داشت که در منطقه قفقاز بیشتر از دیگر نقاط امپراتوری روسیه تزاری بود.

از جدول شماره ۱ پیداست که میزان مرگ و میر در قفقاز به‌طور متوسط ۵۲٪ بود که در مقایسه با میانگین ۴۰٪ کل قلمرو امپراتوری، آمار بسیار بالایی محسوب می‌شد. ابعاد ناخوشایند این فاجعه بزرگ زمانی مشخص می‌شود که میزان مرگ و میر را با جمعیت قفقاز بسنجیم که حدود پنج میلیون نفر بود و یا اینکه میزان مرگ و میر مناطق مختلف امپراتوری را در هزار نفر مشاهده کنیم. در واقع، به ازای

نمودار شماره ۱: آمار مرگ و میر ناشی از شیوع وبا در قفقاز

منبع: آرشیو کمیسیون جهانی بهداشت در ژنو (Tarassévitch, 1922a: 39)

هر هزار نفر از اهالی قفقاز ۱۶ نفر جان خود را از دست داده بودند (Clemow, 1893: 29). البته در نگاهی دقیق‌تر به این فاجعه و اوضاع ایالت‌های داغستان، ترک، استاوروپول و باکو درمی‌یابیم که به ازای هر هزار نفر از اهالی این ایالت‌ها، به ترتیب ۳۹، ۳۴، ۲۲ و ۱۶ نفر به این بیماری مبتلا شده بودند که با احتساب میزان مرگ و میر ۵۰٪، در مقایسه با آمار جهانی و کل امپراتوری روسیه تزاری، ارقام بسیار بالایی بود (Clemow, 1903: 101).

گفتنی است اطلاعات آماری براساس آمار رسمی دولت تزار روسیه درج شده و در برخی موارد با آمار منابع علمی دیگر، از جمله کمیسیون جهانی بهداشت اختلاف فاحشی دارد. بنا بر آمار کمیسیون جهانی بهداشت، در وبای عالم‌گیر سال ۱۸۹۲ در قلمرو امپراتوری روسیه تزاری حدود هشتصد هزار نفر جان سپرده بودند (Pollitzer, 1959: 41) که با آمار رسمی سیصد هزار نفری دولت اختلاف زیادی داشت. دولت تزار روسیه نیز در ارائه اطلاعات کاستی‌های زیادی داشت؛ به‌ویژه در منطقه قفقاز که اطلاعات آماری کمی در دسترس بود. در برخی موارد دولت روسیه اخبار رسانه‌های خارجی مربوط به شیوع بیماری‌های همه‌گیر در منطقه قفقاز را تکذیب می‌کرد (جریده، ۵ محرم ۱۳۰۸: شماره ۳، ص ۲۲). خوشبختانه! کمیسیون جهانی بهداشت با همکاری دولت‌ها و پزشکان در ثبت دقیق داده‌ها و اطلاعات در خیلی از موارد پیشگام بوده، برخی نواقص را در این زمینه برطرف کرده بود.

جدول شماره ۱. آمار همه‌گیری وبا در قفقاز تا اول نوامبر ۱۸۹۲

درصد	مرگ	مورد	ایالت	
۴۷,۵	۱۴۰۶۶	۲۹۶۳۹	ترک	قفقاز شمالی
۴۸,۴	۸۳۸۸	۱۷۳۱۹	استاوروپل	
۵۴,۵	۱۸۵۶۰	۳۴۰۷۸	کوبان	
۵۰,۱	۴۱۰۱۴	۸۱۰۳۶		جمع کل
۴۷,۵	۱۰۹۹۶	۲۳۱۵۰	داغستان	قفقاز جنوبی
۵۸,۳۰	۱۲۶۴۴	۲۱۶۹۰	باکو	
۴۶,۷۵	۱۳۶۹	۲۹۲۸	قارص	
۶۰,۳۴	۵۹۸	۹۹۱	زاگانالا	
۵۴,۱۸	۶۹۸۶	۱۲۸۹۲	ایروان	
۵۳,۴۱	۶۸۲۴	۱۲۷۷۵	گنجه	
۵۴,۲۱	۳۷۳۹	۶۸۹۶	تفلیس	
۵۲,۲۱	۳۱۸	۶۰۹	کوتایسی ^۱	
۵۳,۰۶	۴۳۴۷۴	۸۱۹۳۱		
۵۲	۸۴۴۸۸	۱۶۲۹۶۷	کل قفقاز	جمع کل

(Clemow, 1894: 82)

۱-۲. باکو کانون شیوع بیماری وبا ۱۸۹۲

از لحاظ شیوع بیماری‌ها در این دوره تاریخی، باکو پاشنه آشیل قفقاز و نقطه‌ای بسیار آسیب‌پذیر بود. وبا عالم‌گیر سال ۱۸۹۲ از ایران و افغانستان آغاز شده و خیلی زود از طریق «اوزون‌آدا» واقع در شرق دریای خزر به واسطه دریا به باکو رسید که در فاصله ۱۳۳ مایلی آن قرار داشت. اولین مورد وبا سال ۱۸۹۲ در قفقاز و شهر باکو، ششم ژوئن آشکار شد؛ درست ۱۲ روز بعد از شیوع وبا در اوزون‌آدا که در آن دوره، مسیر پرتراپیکمی بین این دو بندر برقرار بود (Clemow, 1893: 25; Pollitzer, 1959: 39). طولی نکشید که باکو به کانون اصلی شیوع وبا در کل منطقه

1 Kutaisi

قفقاز تبدیل شد و از طریق شبکه ریلی به گنجه، زاگاتالا،^۱ تفلیس، باتومی و دیگر شهرهای بندری دریای سیاه و از طرف دیگر، به داغستان و قفقاز شمالی گسترش پیدا کرد.

۱-۳. نقش دولت در پیشگیری و کنترل بیماری

اقدامات دولت در مواجهه با شیوع بیماری وبا در قفقاز، به‌ویژه در وبای عالم‌گیر ۱۸۹۲ غیرقابل دفاع و بسیار ناکارآمد بود. این موضوع با توجه به وخامت منطقه قفقاز، در رسانه‌های خارجی بازتاب زیادی داشت. روزنامه هرالده ادونس^۲ در گزارشی از اوضاع قفقاز در شیوع همه‌گیری وبا در سال ۱۸۹۲، با اشاره به ناکارآمدی دولت چنین آورده است: «شواهد حاکی از این است که دولت تزار روسیه قادر به کنترل بیماری وبا و شرایط بد شهرها در قفقاز نیست. غذای مناسبی در دسترس شهروندان قرار ندارد و مشکل فاضلاب شهرها اوضاع بهداشتی را بدتر کرده است» (The Herald-Advance, 1892: 7). روزنامه پیتسبرگ دیسپچ^۳ نیز اوضاع باکو را چنین گزارش کرده بود که: در تنها بیمارستانی که برای بیماران وبا اختصاص داده شده، فقط چهار پزشک برای ارائه خدمات داوطلب شده‌اند. دیگر پزشکان به دستور مقامات مجبور به حضور در بیمارستان می‌باشند. بیمارستان وضع نامساعدی دارد و کفایت نمی‌کند. دارو و مواد ضد عفونی به قیمت گزافی در بازار به فروش می‌رسد. مردم از برپایی درمانگاه‌های موقتی در مناطق پرجمعیت و شلوغ شهر ابراز نارضایتی می‌کنند. مقامات راه‌آهن در مسیر باکو-تفلیس اقدام به برپایی درمانگاه موقت برای مداوای بیماران کرده و افراد مشکوک در این درمانگاه‌ها پیاده می‌شوند و تحت درمان قرار می‌گیرند (Pittsburg dispatch, 1892: 9).

«فرانک کلیمو»^۴ متخصصی است که فاجعه وبای ۱۸۹۲ را با اتکا به منابع روسی از نزدیک مورد بررسی قرار داده و اوضاع باکو را - هرچند جانبدارانه - چنین توصیف کرده است: «وحشت فرصت اقدام منسجم را از دولتمردان گرفته بود. بیمارستان‌ها تخت کافی نداشتند. تعداد پزشکان کم بود و وسایل بهداشتی و ضد

1 Zaqatala

2 The herald-advance

3 Dispatch Pittsburg

4 Frank Clemoü

عفونی کمیاب شده بود. ایستگاه‌های قطار مملو از مردمی بود که قصد فرار از شهر را داشتند. بازار و کارخانه‌ها تعطیل شده بود و تجارت به‌طور کامل متوقف شده بود. از اقدامات معدود دولت شستشوی خیابان‌ها با مازوت بود که متأسفانه بی‌تأثیر بودن آن را آزمایش‌های رابرت کخ^۱ به اثبات رسانده بود» (Clemow, 1893: 26).

یکی از معدود نوشته‌ها درباره اقدامات دولت، هنگام شیوع بیماری‌های واگیردار، از نگاه قوانین دولت تزار روسیه در دو هفته‌نامه^۲ آکینچی درج شده بود. در این باره ملک‌زاده زردابی که از مشاهیر و معتمدان بانفوذ قفقاز بود، چنین نوشته است: «طبق قانون ما، موقع شیوع بیماری‌های همه‌گیر این گونه عمل می‌شود؛ اگر کسی به بیماری همه‌گیر مبتلا شود، حاکم شهر فوراً مورد را شناسایی کرده، آن را باید گزارش کند و سپس به کمک چند سرباز خانه بیمار را محاصره کنند و بیمار را به همراه اعضای خانواده بیرون شهر منتقل کرده، در اقامتگاه‌هایی جداگانه و ایزوله شده نگهداری کنند. در مرحله بعد محل زندگی بیمار را محاصره می‌کنند و از رفت و آمد به آن محله جلوگیری می‌شود. با محاصره، ورود و خروج به شهر کنترل می‌شود. اگر بیماری شدت یافت، شهر را بین پزشکان تقسیم می‌کنند و هر پزشک با همدستانش هر روز دو بار افراد منطقه خود را معاینه و وضعیتشان را گزارش می‌کند و اگر موردی مشاهده شود، آن را به خارج از شهر در منطقه حفاظت شده انتقال می‌دهند و در آنجا مراقبت می‌کنند. در این اقامتگاه‌ها پرستاران ابتدا لباسی از چرم و دستکش به بیمار می‌دهند تا بپوشد. بدن بیماران را نیز با نفت و روغن آغشته می‌کنند. بیماران موظف‌اند خود را به نزدیک‌ترین مرکز بهداشت معرفی کنند؛ در غیر این صورت از طرف دولت به شدت مجازات خواهد شد. سگ‌ها، گربه‌ها، مرغ و پرندوها را می‌کشند و در اطراف شهر می‌سوزانند. مغازه‌ها و بازار تعطیل است. هرگونه اجتماع در مساجد و کلیساها ممنوع و قدغن است. رفت‌وآمد به مکان‌های ایزوله شده ممنوع است و آذوقه را مأموران به مناطق معین شده می‌برند و بیماران نیز پول و اشیای قیمتی را داخل یک قوطی به مأموران می‌دهند تا به پزشکان بدهند تا بعد از قرنطینه به صاحبانش برگردانند. طبق قراردادهای بین‌المللی بین کشورها،

1 Robert Koch

در مناطقی که بیماری مشاهده می‌شود، دیگر کشورها بیکار نمی‌نشینند و پزشکان و امکات خود را به آن منطقه گسیل می‌کنند» (اکینچی، ۲۲ رجب ۱۲۹۴ق: ش ۱۵: ص ۱).

متأسفانه! در وبای عالم‌گیر سال ۱۸۹۲ با توجه به اخبار درج شده در رسانه‌های محلی و خارجی و داده‌های آماری، شاهد اقدامات کارسازی از طرف دولت در منطقه قفقاز نیستیم. داده‌های آماری منطقه قفقاز با دیگر مناطق امپراتوری اختلاف بسیار فاحشی داشت (Clemow, 1903: 101). بدون شک، عدم توجه و اقدامات ناکافی دولت در فاجعه همه‌گیری وبای سال ۱۸۹۲ قفقاز نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است.

۱-۴. نقش راه‌آهن در گسترش بیماری

نقش شبکه راه‌آهن نیز در شیوع گسترده وبای در منطقه قفقاز بسیار برجسته بود. وقتی وبای از هند به مناطق شمالی افغانستان رسید، خیلی زود از طریق شبکه ریلی در آسیای میانه گسترش پیدا کرد و از طریق اوزون‌آدا در شرق دریای خزر به باکو رسید. باکو که آسیب‌پذیرترین نقطه قفقاز بود، با شبکه ریلی توسعه‌یافته‌ای که داشت به کانون اصلی شیوع وبای تبدیل شد (Clemow, 1893: 25) و طولی نکشید که این بیماری از طریق مسیر باکو-تفلیس کل منطقه قفقاز را آلوده کرد و چهره وحشی خود را نشان داد. وقتی بیماری به شهر باکو رسید، مردم سراسیمه از طریق قطار سعی در فرار داشتند؛ درحالی‌که ناقل بیماری به دیگر مناطق بودند (Clemow, 1893: 26). با توجه به موقعیت شهر باکو که اکثریت جمعیت آن را مهاجران و کارگران صنعت نفت تشکیل می‌دادند و از اقصی‌نقاط قفقاز به شهر باکو آمده بودند، خیلی زود روستاهای دورافتاده را درگیر این وبای وحشتناک کردند (Clemow, 1894: 66).

۲. قفقاز در مسیر حج

سیاست‌های دولت تزار روسیه تحت تأثیر شدید کلیسای ارتودکس شرقی در تقابلی آشکار با اسلام، تا فروپاشی‌اش مسیر روشنی را طی نکرد و مسلمانان در برهه‌های

مختلف شاهد سیاست‌های مختلفی از طرف حاکمان تزار روسیه بودند. بدون شک، مراسم حج یکی از مهم‌ترین حوزه‌های تقابل سیاست‌های دولت با اسلام بود؛ زیرا مراسم حج، مراسمی سیاسی، اجتماعی و عبادی است. با توجه به جایگاه والای این مراسم در میان مسلمانان امپراتوری روسیه تزاری، این تقابل زمانی اوج می‌گیرد که منطقه قفقاز در سایه توسعه شبکه ریلی و افتتاح کانال سوئز، طی سال‌های ۱۸۶۰ تا ۱۹۱۷ در یکی از کانون‌های اصلی مسیر سفر حج مسلمانان جهان قرار می‌گیرد.

بندر پوتی در سال ۱۸۶۵ نقطه شروع شبکه ریلی قفقاز بود که در سال ۱۸۷۲ به شهر تفلیس و در سال ۱۸۸۳ به شهر باکو رسید. در همان سال بندر مهم و استراتژیک باتومی^۱ نیز به این خط پرتردد پیوست (Curzon, 1889: 427). در مرحله بعد، شهر باکو مهم‌ترین مرکز تجاری امپراتوری روسیه، برای اتصال به شبکه ریلی اروپا، در سال ۱۸۹۴ به شهر دربند و در سال ۱۸۹۸ به شهر «ماخاچ‌قلعه» رسید (Zonn, 2010: 161) که در سال ۱۸۹۴ از طریق راه‌آهن ولادی قفقاز به مسکو متصل شد. در سال ۱۸۹۹ شهرهای قارص و گیومری^۲ و در سال ۱۹۰۲ ایروان و در سال ۱۹۰۸ شهر جلفا از طریق شهرهای شرور و ایروان به خط تفلیس-باکو وصل شدند (Westwood, 1964: 253). بدین ترتیب، مسیر رفت‌وآمد حجاج از سواحل دریای خزر به بنادر دریای سیاه و از مناطق شمالی امپراتوری روسیه به مرزهای جنوبی ایران تسهیل شد که در ترویج سفر حج نقش بسزایی داشت.

شبکه ریلی قفقاز مصادف با پدیده نوظهور حج گسترده در جهان اسلام بود که ثمره توسعه شبکه ریلی، تجهیز خطوط کشتی‌رانی با کشتی‌های بخار مدرن و افتتاح کانال سوئز بود. شبکه ریلی قفقاز خیلی زود جایگاه ارزنده خود را در میان مسلمانان قفقاز، آسیای میانه، افغانستان و ایران پیدا کرد و بندرهای «اودسا»^۳، باتومی، «کراسنودسک»^۴، باکو و دیگر بندرهای دریای سیاه به بندرهای شلوغی تبدیل شدند. مهم‌ترین عوامل اقبال مسلمانان به استفاده از این مسیر برای سفر حج به شرح زیر است:

1 Batumi

2 Gyumri

3 Odessa

4 Krasnovodsk

افزایش سرعت: سرعت بسیار بالای قطارها و کشتی‌های بخار نسبت به کاروان‌های زمینی، زمان رفت و برگشت هزاران کیلومتری سفر حج مسلمانان قلمرو روسیه تزاری، چین، افغانستان و ایران به سرزمین حجاز را از چندین ماه به دو ماه کاهش داده بود. برای مثال، مسیر پنج‌هزار کیلومتری اوفا تا استانبول کمتر از یک هفته طول می‌کشید و یا از اودسا تا یافا به ۱۰ روز رسیده بود (Kane, 2015: 53).

دسترسی آسان: سفر حج برای بسیاری از مردم آرزویی دست‌یافتنی شده بود. شبکه راه‌آهن روستاها و شهرهای کوچک و بزرگ را به بندرهای شلوغ و پررفت‌وآمد متصل کرده بود. از آن پس سفر حج از گروه‌های کوچک با طبقه خاص مردمی، به گروه‌های بزرگ با اقشار گوناگون مردم گسترش پیدا کرده بود که اشتیاق زیادی به سفر حج داشتند (Kane, 2015: 53).

هزینه کم: سفر بسیار پرهزینه حج که در حد وسع تعداد اندکی از مردم بود، در سایه توسعه سیستم حمل‌ونقل مدرن، مقرون به صرفه‌تر شده بود و مسلمانان از هر قشری قادر به این سفر بودند. هزینه سفر با قطار یا کشتی بخار در این مسیر درجه‌بندی شده بود و مسلمانان فقیر هم در این مسیر متناسب با هزینه خود می‌توانستند در درجات پایین‌تر عازم سفر حج شوند (فراهانی، ۱۳۶۲: ۵۸).

امنیت بالا: اواخر نیمه دوم قرن نوزدهم تقریباً راه‌های پرخطر و زمینی کم‌کم نقش خود را از دست داده بودند و مسلمانان در طول سفر به جز حوادث طبیعی با خطرات جدی مواجه نبودند و امنیت در طول سفر به خوبی تأمین شده بود.

گشودن مسیرهای جدید: شبکه راه‌آهن گسترده و شرکت‌های متعدد کشتی‌رانی، مسیرهای جدیدی به روی زائران خانه خدا گشوده بود و گروه‌ها و قبایل کوچک و بزرگ را از اقصی نقاط امپراتوری روسیه دور هم جمع کرده بود (Kane, 2015: 53). به تدریج مسیر قفقاز برای سفر به حجاز در کانون توجه مسلمانان منطقه قرار گرفت و شرکت‌های کشتی‌رانی بزرگ برای جابه‌جایی زائران خانه خدا به اشکال مختلف به رقابت می‌پرداختند (Yaşayanlar, 2016: 180). بزرگان قاجار نیز این مسیر را در اولویت قرار دادند و اخبار آنها در رسانه‌های محلی، اهمیت این مسیر را برجسته‌تر کرد (فراهانی، ۱۳۶۲؛ معتمدالدوله، ۱۳۶۶؛ وزیر وظایف، ۱۳۸۶؛

سیف‌الدوله، ۱۳۶۴). سیل جمعیت زوار در موسم حج، اوضاع شهرهای قفقاز را دگرگون می‌ساخت؛ مراکز خاص حجاج، منزل‌های کرایه‌ای، خرید و فروش بلیط، بازار سیاه بلیط کشتی و قطار، خرید و فروش تذکره و گذرنامه، جولان دلال‌ها و غیره (Naganawa, 2020: 173). آمار حجاجی که از مسیر قفقاز عازم سرزمین حجاز بودند، در دهه ۱۸۹۰ روند صعودی جهشی داشت. درباره تعداد حجاج در دهه ۱۸۹۰ تا دهه ۱۹۰۰م، آمار دقیقی در منابع نیامده است، ولی در منابع مختلف آمار زائران خانه خدا از قلمرو امپراتوری روسیه تزاری، به‌طور میانگین سالانه شانزده‌هزار (Naganawa, 2020: 172) تا ۲۵ هزار نفر (Brower, 1996: 579) بیان شده که در مقایسه با آمار سالیانه ۹۳ هزار نفری (عزالدین، ۱۳۲۷: ۸۴) حجاج که از مسیر دریا عازم سفر حج شده بودند، بسیار بالا بوده است.

با توجه به تغییر و تحولات سفر حج، دولت مجبور بود در امور حج از نزدیک مداخله و تهدیدها و فرصت‌های آن را شناسایی کند. در سال ۱۸۹۸ «عبدالعزیز دولت‌شین» افسر مسلمان عالی‌رتبه روس از استان اوفاء، به همراه دکتر «محمد محمد اویچ» با دستور وزیر جنگ روسیه به حج رفت تا تأثیرات سیاسی این مراسم بر منافع روسیه را ارزیابی کند. آنها با وجود نگرانی‌های وزیر امور خارجه نسبت به امنیت‌شان، به اصرار وزیر جنگ، مانند یک زائر حقیقی با تدابیر خاص عازم این سفر شدند. آنها در طول سفر حق نداشتند با دیپلمات‌های روسی و مأموران دولتی عثمانی‌ها ارتباطی داشته باشند. گزارش دولت‌شین تصویری واقعی از حجاز و سفر حج برای وزارت جنگ روسیه فراهم ساخت و نگرانی مقامات وزارت‌خانه‌های جنگ و داخلی را کاست. همچنین وی به دولت پیشنهاد کرد در تسهیل سفر حج اقداماتی انجام دهد (رضوان، ۱۹۹۳: ۲۷) و برای نظارت بر اقدامات بهداشتی، کنسولی از میان مسلمانان در حجاز تعیین کند. وی همچنین در گزارش خود تأکید کرد حج تأثیری در اتحاد و همبستگی سیاسی مسلمانان از سرزمین‌های مختلف ندارد (Naganawa, 2020: 180).

در مرحله بعد، دولت گامی فراتر گذاشت و برخلاف مخالفان سرسخت کلیسا، براساس گزارش جامع وزارت امور داخلی، دولت تزار روسیه به جنبه‌های اقتصادی سفر حج نیز علاقه‌مندی خود را نشان داد. در پایان این گزارش، به جنبه‌های پرسود

اقتصادی سفر حج اشاره‌هایی شده بود که سود سالانه سه تا پنج میلیون روبلی را تخمین زده بود. این مبلغ سود هنگفتی محسوب می‌شد. سرمایه هنگفتی که با چشم‌پوشی از سازماندهی حج به راحتی از مملکت خارج می‌شد و به سرمایه دیگر کشورها افزوده می‌شد؛ همچنین خطوط کشتی‌رانی دیگر کشورهای اروپایی که در دریای سیاه فعال بودند، از آن سود زیادی می‌بردند. در این گزارش، همچنین پیشنهاداتی به مقامات دولتی شده بود که براساس آن، برای رونق بخشیدن به این مسیر و افزایش درآمد دولت، دو شرکت بزرگ کشتیرانی «شرکت تجاری و حمل‌ونقل دریایی روسیه»^۱ با نام اختصاری «راپیت»^۲ و «ناوگان دابروفلوت»^۳ برای حمل‌ونقل حجاج در دریای سیاه مورد استفاده قرار می‌گرفتند. بدین ترتیب، ناوگان دریایی تجاری روسیه که در مقایسه با کشورهای اروپایی سهم چندانی در تجارت دریایی نداشت، با ظهور این دو شرکت به یکی از قدرت‌های بلامنازع تبدیل شد (Kane, 2015, pp. 86-88).

۳. اقدامات دولت روسیه برای محدود کردن حج به بهانه وبا

۳-۱. سازماندهی حج

شیوع بیماری‌های همه‌گیر و پدیده نوظهور حج گسترده، از تهدیدها و فرصت‌های رشد تکنولوژی در منطقه قفقاز بود. سه گانه تکنولوژی، بیماری و حج از بزرگ‌ترین دغدغه‌های دولت تزاری روسیه طی سال‌های ۱۸۶۰ تا ۱۹۱۷ بود و تا زمان فروپاشی‌اش هم نتوانست سیاست میانه‌ای در پیش بگیرد. گزارش جامع وزارت امور داخلی با عنوان «حج: معانی آن و اقداماتی برای سازماندهی آن»^۴ در سال ۱۸۹۶ یکی از نخستین گام‌های دولت در راستای آشنایی نزدیک با اسلام و سفر حج بود (Kane, 88: 2015). در این گزارش تأکید شده بود اقدام به سازماندهی حج از لحاظ سیاسی و بهداشتی اقدامی لازم و ضروری است؛ موضوعی که از آن با عنوان «مدارای

1 Русское общество пароходства и торговли (Russian Steam Navigation and Trading Company)

2 ROPIT

3 Russian: Добровольный флот, Доброфлот, meaning "Voluntary Fleet"

4 Report on the Hajj, Its Meaning, and Measures for Organizing It

زیان‌بار» یاد می‌شد (Naganawa, 2020: 181). براساس این گزارش، زائران مسلمان در مسیرهای غیرقابل نظارت همواره در معرض ابتلا به بیماری‌های واگیردار بودند. با توجه به اینکه نیکولای دوم نسبت به تهدیدات بهداشتی بیشتر احساس خطر می‌کرد، در سال ۱۸۹۷ بعد از خواندن این گزارش، اقدام به تأسیس «کمیته پیشگیری و مقابله با طاعون، وبا و تب زرد» کرد. از اقدامات مهم این کمیته، تأسیس مراکز بازرسی در برخی بندرهای دریای سیاه و مبادی ورودی قلمرو روسیه بود (Kane, 2015: 88-89). سخت‌گیری این مراکز در برخی موارد با مشکلات بزرگی همراه بود که نمونه آن ممنوع کردن آب زمزم بود. سال ۱۹۰۳ در مسیر برگشت، حجاج را مجبور به دور ریختن آب زمزم کردند که برای مسلمانان قفقاز بسیار ارزشمند بود (یکی از سوغاتی حجاج برای اطرافیان)، ولی این مسئله با مقاومت سرسختانه حجاج به غائله بزرگی بین مسلمانان و مأموران دولتی منجر شد. بازتاب زیاد این غائله در نشریات، حساسیت فراوانی میان مردم ایجاد کرد که در نهایت، با ورود علمای بزرگ ابعاد گسترده‌تری یافت؛ تا اینکه شعبه دینی وزارت امور داخلی طی حکمی دستور داد در صورت جوشاندن آن، وارد کردن آن بلامانع است (Naganawa, 2020: 181).

۲-۳. تغییر مسیر سفر حج

بر پایه همین گزارش، برای اولین بار در راستای کنترل دولتی بر سفر حج، ایده تغییر مسیر مطرح شد. در این گزارش، با ارائه اطلاعاتی از الگوی سفر مسلمانان به مکه مکرمه و مسیرهای آن، به دولت پیشنهاد شده بود بنا بر دلایل بهداشتی، سیاسی و اقتصادی هرچه زودتر در این مسئله مداخله کند. در این گزارش، مسیر دریای سیاه برای تغییر مسیر حج پیشنهاد شده بود. در این مسیر، حجاج از طریق شبکه ریلی به سه بندر اصلی باتومی، اودسا و سواستوپول^۱ هدایت می‌شدند که از طرف وزارت داخلی انتخاب شده بود. سپس با استفاده از کشتی‌های بخار به سمت استانبول، ینبرج و جده حرکت می‌کردند. این مسیر اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به

1 Sevastopol

پررفت و آمدترین مسیر تبدیل شد و به دو دلیل موافقان زیادی در رأس حکومت داشت:

۱. طی مسیر بیشتر در قلمرو امپراتوری بود و به نقاطی ختم می شد که دولت در آن مناطق کنسولگری فعالی دایر کرده بود و به همین دلیل برای نظارت کار سختی نداشتند.
۲. ارائه تسهیلاتی به مسافران در این مسیر، مسلمانان زیادی را به خود جلب می کرد که باعث افزایش درآمد شبکه راه آهن و خط کشتی رانی می شد (Kane, 2015: 86-88).

برخی تغییرات و سخت گیری ها در این مسیر به هیچ وجه با استقبال مسلمانان مواجه نشد، بلکه شکایت های زیادی در این باره ثبت شده است. در سال ۱۹۰۶ عده ای از مسلمانان کاشغر از امپراتوری چین به دولتمردان عثمانی شکایت کردند که اجازه مسافرت در مسیر مورد علاقه را به آنها نمی دهند و اغلب از توقف در استانبول سر باز می زنند. آنها مستقیم از بندرهای سواستوپول و اودسا به جده حرکت می کنند و در برگشت نیز فقط در یافا توقف می کنند. نمایندگان شرکت های کشتی رانی آنها ما را به زور به بندر سواستوپول راهنمایی می کنند. رفتار آنها برای گرفتن گذرنامه مناسب نیست و نحوه ارائه خدماتشان نامناسب است (Kane, 2015: 104).

۳-۳. تأسیس حاج خانه

ساخت «حاج خانه» برای حجاج از دیگر اقدامات دولتی برای کنترل و نظارت بیشتر بر زائران خانه خدا بود که مجری این طرح «سید عظیم بیگ بود» (Naganawa, 2020: 181). البته رفتار مأموران دولتی و نحوه عملکرد آن با انتقادات بسیار تندی از طرف مسلمانان و علمای منطقه مواجه شد. در نشریات منطقه مقالات زیادی علیه این اقدام ناپسند دولت منتشر شد. شدت نارضایتی ها به حدی بود که در روزنامه معلومات نشریه رسمی مجمع روحانیون اورنبورگ، بارها به نحوه برخورد مأموران دولتی با زوار اعتراض کردند؛ به ویژه در شهر اودسا و مراکز قرنطینه که از آن به «بازار فروش حیوانات» یاد می کردند (Naganawa, 2020: 182). جلیل محمدقلی زاده، حاج خانه را چنین توصیف کرده است که: «طبق قوانین بین المللی هر

شخصی حق عبور از یک کشور و ورود به کشور دیگر را دارد به شرطی که پاسپورت داشته باشد (ولی برای کشورهای اروپایی لازم نیست). هر کسی چه مسلمان چه غیرمسلمان با داشتن پاسپورت می‌تواند وارد خاک روسیه و شهرهای آن شود. این شخص آزاد است که در هر کوچه و خیابانی قدم بزند، در هر مهمانخانه‌ای که دلش می‌خواهد اقامت کند، از هر راه دلخواهی رفت و آمد کند و سوار هر خودرویی شود. اما به غیر از حجاج! بنا بر قوانین دولتی روسیه در [بندرهای تعیین شده برای حجاج] اودسا مکانی به نام «حاجی خانه» برای حجاجی که قصد سفر از خاک روسیه داشته باشند ساخته شده است که بنا بر آن، به غیر از این مکان در جای دیگری حق اقامت ندارند و نمی‌توانند آزادانه در شهرها رفت و آمد کنند و از همین مکان سوار کشتی «دوبرو والنی فلوت» می‌شوند و به غیر از کشتی‌های معین شده حق سوار شدن به کشتی دیگری ندارند و می‌بایست طبق مسیر تعیین شده سفر کنند. برای حاجی‌خانه‌ها هم از طرف دولت سرپرست مسلمان تعیین شده است که اداره امور حجاج را برعهده دارد؛ اسم این شخص عظیم‌بیگ است. سه نفر از حجاج در شماره ۳۸۶ روزنامه وقت از عظیم‌بیگ به دلیل رفتار ناشایستش با حجاج شکایت کرده‌اند. عظیم‌بیگ طوری رفتار می‌کند که گویی ارباب است و ما نوکر و غلام او هستیم. گوشت، نان و قند را گران به ما می‌فروشند و هرچه دلشان می‌خواهد از ما پول طلب می‌کنند. نمی‌دانیم برای چه از ما می‌گیرند. اگر سوار کشتی دیگری شویم، مأموران عظیم‌بیگ طوری با ما رفتار می‌کنند که انگار اسیر گرفته‌اند و دوباره حجاج را به حاجی‌خانه باز می‌گردانند و با کشتی که خودشان می‌خواهند راهی می‌کنند. خلاصه عظیم‌بیگ هر طور که دلش می‌خواهد با حجاج رفتار می‌کند» (هفته‌نامه ملا نصرالدین، ۱۳۲۶ق: ش ۴۶، ص ۲).

۳-۴. اخذ اجباری گواهی سلامت و گذرنامه

در راستای همین اقدامات کنترلی دولت، طبق قانون، تهیه گذرنامه و گواهی سلامت از سال ۱۹۰۳ برای همه زوار خانه خدا الزامی بود و در صورت تخلف جرم محسوب می‌شد. طبق این مقررات، زائران می‌بایست برای سفر حج گذرنامه تهیه می‌کردند و تنها از طریق مناطق تعیین شده از طرف وزارتخانه داخلی - اودسا،

سواستوپول و باتومی - قادر به ادامه سفر حج بودند و در مسیر برگشت نیز تنها از طریق فتودوسیا می‌توانستند برگردند که تنها مرکز قرنطینه را داشت. مأموران قرنطینه نیز گواهی سلامتی زائران را به فرمانداری استان‌های محل اقامت زوار ارسال می‌کردند (Naganawa, 2020: 181). اخذ گذرنامه برای بسیاری از زائران سخت بود؛ زیرا درگیر کاغذبازی وقت‌گیری می‌شدند که سرعت سفر آنان را بسیار کم می‌کرد (Kane, 2015: 106; Brower, 1996: 572).

۳-۵. قرنطینه اجباری

در این مسیر به دلیل کنترل بیماری وبا، قرنطینه‌های متعددی وجود داشت و دولت اخذ گواهی سلامت را برای تمامی حجاج اجباری کرده بود. مهم‌ترین قرنطینه‌ها در این مسیر عبارت بود از: کلازومن^۱ در اورلا، قلعه سلطانیه^۲ در چاناق‌قلعه، کاواک^۳ در سامسون، سینوپ^۴، طور و ابوسعید. قرنطینه سینوپ از لحاظ نظارتی یکی از مهم‌ترین نقاط در مسیر دریای سیاه تا جده بود و اهمیت زیادی داشت (Yaşayanlar, 2016: 184). رفتارهای ناشایست و تحقیرآمیز با زوار یکی از مشکلات سفر از این مسیر بود و در سفرنامه‌ها نیز شکایات زیادی از رفتار مسئولان و مأموران در قرنطینه‌ها شده است. سید فخرالدین جزایری در سفرنامه خود لخت کردن حجاج را یکی از سختی‌های قرنطینه دانسته که به‌طور جمعی می‌بایست جلوی پزشک برای معاینه صف می‌کشیدند تا بعد از ضد عفونی شدن لباس‌ها و چمدان‌هایشان آنها را پس بگیرند. مدت اقامت ده تا دوازده روزه حجاج در قرنطینه، از دیگر مشکلات بزرگ سفر بود که اعتراضات زیادی به همراه داشت (جعفریان، ۱۳۷۹: ۶۶).

۳-۶. ممنوعیت سفر حج

تعطیلی سفر حج و عدم صدور مجوز برای زوار خانه خدا در برخی سال‌ها محل مناقشه‌های زیادی بین مسلمانان و دولت مرکزی تزار روسیه شده بود. دولت هر از

1 Klazomen

2 Kale-i Sultaniye

3 Kavak

4 Sinop

چند گاهی علاوه بر سال‌های شیوع بیماری‌های همه‌گیر در قلمرو امپراتوری روسیه تزاری و سرزمین حجاز، با فواصل کم (Brower, 1996: 572) حتی با شایعه شیوع بیماری در مسیر سفر حج (امین‌الدوله، ۱۳۵۴: ۶۸)، اقدام به تعطیلی و توقف کامل سفر حج می‌کرد، ولی مسلمانان مقاومت سرسختانه‌ای نشان می‌دادند. آمار حجاج در سرزمین حجاز و گزارش‌های کنسولگری‌ها نیز خیال باطل دولتمردان را از موفقیت طرح‌های سختگیرانه‌شان به اثبات می‌رساند (Kane, 2015: 572; Brower, 1996: 88). البته این طرح سخت‌گیرانه مخالفان سرسختی هم داشت که به دولت پیشنهاد می‌کردند محتاطانه عمل کند و خواستار ممنوعیت کامل حج نبودند. در عوض پیشنهاد می‌کردند دولت با فشار نامحسوس اقتصادی، مسلمانان را از سفر حج دلسرد کند و یا هزینه پاسپورت را افزایش دهد و از هر زائر خانه خدا ضمانتی به مبلغ صد روبل بگیرد (Kane, 2015: 61).

نتیجه‌گیری

دولت روسیه تزاری در دوره تاریخی ۱۸۶۰ تا ۱۹۱۷م. برای تسلط بر مناطق تحت حاکمیت خود در قفقاز و ترکستان و ایجاد یکپارچگی و وحدت در قلمرو خود و توسعه صنعت نفت در قفقاز، شبکه ریلی و خطوط کشتیرانی‌اش را گسترش داد و مدرنیزه کرد. رهاورد این اقدامات برای مسلمانان منطقه قفقاز کاهش هزینه‌ها و زمان سفر و افزایش امنیت سفر حج بود که به پدیده نوظهور حج گسترده منجر شد. با شیوع بیماری‌های همه‌گیر، از جمله وبا بر پیچیدگی‌های تعامل دولت تزار و جامعه مسلمانان قفقاز افزوده شد که سفر حج را تحدید می‌کرد. دولت گاه از ترس شیوع بیماری وبا دست به اقدامات و کنترل شدیدی می‌زد و گاه برای تعامل با مسلمانان راه میانه‌ای در پیش می‌گرفت و گاهی هم به بهره‌های اقتصادی سفر حج نظر داشت. با کنار هم گذاشتن سیاست‌های دولت در ادوار مختلف، چنین استنباط می‌شود که دولت نتوانسته است در این بازه زمانی سیاست میانه‌ای بین سفر حج و شیوع بیماری وبا در پیش بگیرد و همواره با حربه بیماری همه‌گیر وبا، سعی در تحدید سفر حج و بهره‌برداری از آن داشته است.

تشکیل کمیته پیشگیری، ایجاد سازمان‌ها و مراکز نظارتی و صدور آیین‌نامه‌ها و مقررات سخت‌گیرانه برای کنترل سفر حج به بهانهٔ مقابله با بیماری وبا، منجر به غائله‌های بزرگی میان دولت و مسلمانان شد. دولت برای اجتناب از رویارویی شدید با مسلمانان، با تعدیل این سیاست‌ها و برای سازماندهی هر چه بهتر، سیاست تغییر مسیر سفر حج را در پیش گرفت. دولت انتظار داشت با ارائهٔ خدمات و تسهیلاتی به مسلمانان، آنها را مجبور به عبور از گذرگاه‌های خاصی کند. این سیاست در اوایل با موفقیت‌هایی همراه بود، ولی در ادامه به دلیل قوانین دست و پاگیر باعث نارضایتی جمع زیادی از حجاج شد. در برخی از برهه‌ها نیز دولت که ناتوان از سازماندهی کارآمد سفر حج بود، برای جلوگیری از شیوع بیماری‌های همه‌گیر، هر از چند گاهی به فواصل کم، اقدام به تعطیلی سفر حج می‌کرد، ولی این سیاست نیز با توجه به گزارش کنسولگری‌ها و آمار حجاج قفقاز و دیگر مناطق قلمرو امپراتوری روسیه تزاری، خیال باطلی بیش نبود. سرسختی مسلمانان و مخالفت آشکار آنها و بی‌حاصل بودن اقدامات، دولت را برآن داشت تا به جای ممنوعیت سفر حج، راهی برای دلسرد کردن مسلمانان پیدا کند؛ به همین دلیل به‌طور نامحسوس دست به اقداماتی چون افزایش هزینه‌های تهیهٔ پاسپورت و گذرنامه، ضمانت‌نامه، سخت‌گیری در اخذ گواهی سلامت و بی‌حرمتی به حجاج در قرنطینه‌ها زد که این حربه نیز چندان کارساز نبود. این سیاست نیز راه به جایی نبرد و مسلمانان راه‌هایی برای جعل گذرنامه و دور زدن گواهی سلامت پیدا کردند.

گفتنی است تحدیدات بیماری‌های همه‌گیر یا عالم‌گیر بر سفر حج، از قبیل مقررات سخت‌گیرانه، تغییر مسیر، تعطیلی‌های گسترده و غیره تأثیرگذار بود، ولی در روند رو به رشد تعداد حجاج مسیر قفقاز تا اواخر فروپاشی دولت تزار روسیه چندان مؤثر نبود و همواره مسلمانان راهی برای مقابله با آنها داشتند. حتی در اوج تعطیلی و توقف کامل سفر حج نیز طبق گزارش‌های رسمی -هرچند آمار تعداد حجاج به شدت کاهش پیدا می‌کرد- باز هم جمعیت حجاج قفقازی حاضر در سرزمین حجاز قابل ملاحظه بوده است.

منابع و مأخذ

الف. کتب و مقالات

- امین‌الدوله، میرزا علی‌خان (۱۳۵۴ش)، سفرنامه امین‌الدوله، به کوشش کاظم اسلامی، تهران: توس.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹)، «حج‌گزاری ایرانیان در دوره قاجار»، فصلنامه میقات حج، دوره ۸، ش ۳۲، صص ۱-۳۲.
- رضوان، یفیم آناتولیویچ (۱۹۹۳)، الحج قبل مئة سنة: الرحلة السرية للضابط الروسي عبدالعزيز دولتشین إلى مكة المكرمة ۱۸۹۹-۱۸۹۸ (نسخه ۱)، بیروت: دارالتقريب بين المذاهب الاسلاميه.
- سيف‌الدوله، سلطان محمد میرزا قاجار (۱۳۶۴ش)، سفرنامه مکه، تصحيح و تعليق على اكبر خداپرست، تهران: نشر نی.
- عزالدین، قاسم (۱۳۲۷ق)، مکه مکرمه ده قولرا و حفص الصحیه، استانبول: محمودبک مطبعه‌سی.
- فراهانی، میرزا محمدحسین (۱۳۶۲ش)، سفرنامه میرزا محمدحسین فراهانی، تحقیق مسعود گلزاری، تهران: فردوس.
- محمدقلی‌زاده، جلیل (۵ ذی‌القعدة ۱۳۲۶ق)، «حاجی‌خانه»، هفته‌نامه ملا نصرالدین، ش ۴۶، ص ۲.
- معتمدالدوله، فرهاد میرزا (۱۳۶۶ش)، سفرنامه فرهاد میرزا، تصحيح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- وزیر وظایف، داودبن علینقی (۱۳۸۶ش)، سفرنامه میرزا داوود وزیر وظایف، تصحيح على قاضی‌عسکر، تهران: مشعر.

ب. نشریات

- اکینچی (۱۷ رمضان المبارک ۱۲۹۴ق)، ش ۱۹، ص ۲.
- (۲۲ رجب المرجب ۱۲۹۴ق)، ش ۱۵، ص ۱.
- جریده (۵ محرم ۱۳۰۸ق)، «حوادث اجنبیه»، ش ۳، ص ۲۲.
- هفته‌نامه ملا نصرالدین (۵ ذی‌القعدة ۱۳۲۶ق)، «حاجی‌خانه»، ش ۴۶، ص ۲.

ج. منابع لاتین

- Brower, D. (1996), *Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire*, Slavic Review, Vol.55, Issue3 , pp.567-584.
doi: <https://doi.org/10.2307/2502001>

- Clemow, F. (1903), *The Geography of Disease*, Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- (1893), *The Cholera Epidemic of 1892 in the Russian Empire: With Notes Upon Treatment and Methods of Disinfection in Cholera, and a Short Account of the Conference on Cholera Held in St. Petersburg in December 1892*, London: Longmans, Green & Co, Retrieved Jun 26, 2021, from <https://doi.org/10.1001/jama.1893.02420730031011>
- Clemow, F. G. (1894), *A Contribution to the Epidemiology of Cholera in Russia*, *Trans Epidemiol Soc Lond (Transactions. Epidemiological Society of London)*, Vol.13, pp.60–82, Retrieved Jun 26, 2021, from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29419217>
- Curzon, G. N. (1889), *Russia in central Asia*, London: Longmans, Retrieved May 15, 2019 from <https://archive.org/details/cu31924027822422/page/n3>
- Kane, E (2011), *Odessa as a Hajj Hub: 1880s to 1910s*, United States: National Council for Eurasian and East European Research, Retrieved Dec 11, 2020, from https://www.google.com/books/edition/Odessa_as_a_Hajj_Hub/jIBGyWAACAAJ?hl=en
- (2015), *Russian Hajj: Empire and the Pilgrimage to Mecca*, (1 ed), Ithaca, London: Cornell University Press.
- Naganawa, N. (2020), *The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View from the Volga-Ural Region at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries*, In A. Papas, T. Zarccone & T. Welsford, *Central Asian Pilgrims* (pp.168-198), Berlin & Boston: De Gruyter, doi: <https://doi.org/10.1515/9783112208823-007>
- Patterson, K. D. (1993), *Typhus and its control in Russia 1870–1940*, *Med. Hist. (Medical History)*, 37 (4), pp.361–381, doi:10.1017/S0025727300058725
- Pittsburg dispatch (6 July 1892), "Caucasus Cholera", *Pittsburg dispatch*, Retrieved from <https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn84024546/1892-07-06/ed-1/seq-9/>
- Pollitzer, R. S. (1959), "Cholera", In *World Health Organization monograph series* (Vol. 43: 1019), Geneva: World Health Organization. Retrieved Feb. 26, 2021, from <https://apps.who.int/iris/handle/10665/41711>.

- Tarassévitch, L. (1922a), *Epidemics in Russia since 1914*, League of Nations, Health Committee, Geneva: League of Nations Health Committee. Retrieved Jun 23, 2021, from <https://digital.nls.uk/190274709>
- (1922b), *Epidemics in Russia since 1914*, the League of Nations, the Health Committee, Genève: Report to the Health Committee of the League of Nations, Retrieved Jun 23, 2021, from <https://digital.nls.uk/190274709>
- The Herald-advance. (15 July 1892), "The Authorities Unable to Cope With Cholera in Caucasus", *The Herald-advance*, Retrieved Jun 26, 2021, from <https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn00065154/1892-07-15/ed-1/seq-7/>
- Westwood, J. (1964), *A history of Russian railways*, London: G. Allen and Unwin.
- Yaşayanlar, İ (December 2016), "Hicaz Yolunda Kolera: Rusya Müslümanlarının Kullandığı Karadeniz Hac Yolu ve Koleranın Yayılımına Etkisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 4 (2), pp.178-203.
- Zonn, I. S. (2010), *The Caspian sea encyclopedia*, London: Springer.

List of sources with English handwriting

- Akinchi (17 Ramadan 1294 AH), No. 19, p. 2.
- (22 Rajab 1294 AH), No. 15, p. 1.
- Amin al-Dawlah, A. K. (1354 SH). *Travelogue of Amin al-Dawlah*. Tehran: Tus.
- Ezzeddin, Q. (1327 AH). *Cholera in Mcca and Healthcare*. Istanbul: Mahmoud Bek Matba'aasi.
- Farâhâni, M. M. H. (1362 SH). *Travelogue of Mirzâ Moḥammad Ḥosayn Farâhâni*. Tehran: Ferdosi.
- Ja'fariyân, R. (1379 SH). *Iranian Hajj Pilgrimage in the Qajar Period*. Miqat Hajj, 8(32), 1-32.
- *Jarideh* (5 Muharram 1308 AH), "Havades-e Ajnabiyye", No. 3, p. 22.
- Mo'tamad Al-Dawla, F. M. (1366 SH). *Travelogue of Farhâd Mirzâ*. Tehran: Scientific press Institute.
- *Mullah Nasruddin* (5 Dhul-Qa'dah 1326 AH), "Haji Khaneh", No. 46, p. 2.
- Qolizâdeh, M. J. (1326, May 11 AH). *Hâji xâneh*. Mollâ Nasraddin.

- Rezvan, E. A. (1993). *Hajj one hundred years ago* (1st Ed.). Beirut: Dar Al-Taqrib.
- Seyf al-Dawla, S. M. M. (1364 SH). *Pilgrimage to Mecca*. Tehran: Ney.
- zir Vazâyef, M. D. (1386 SH). *Travelogue of Mirzâ Dâvood*. Tehran: Mashar.